
С.В. Пустовіт,
доцент Національної медичної академії післядипломної освіти імені П.Л. Шупика

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ БІОЕТИКИ

Біоетика у перекладі з грецької означає *етику життя* або *життєву етику*. Вона виникає як спроба розширити межі нормативних та професійних етик до взаємовідношення людства з іншими біологічними видами, екосистемами, природним світом [3]. Разом з тим глобальні завдання, виконання яких бере на себе біоетика, зумовлюють певні методологічні труднощі, пов'язані з демаркацією предмета біоетики та визначенням її місця в системі наук.

Формування будь-якої нової галузі знання має певні етапи. Сучасний етап розвитку *етики життя* характеризується створенням численних міждисциплінарних зв'язків, внаслідок чого відбувається розширення та поглиблення її предмета, збільшення кількості комплексних утворень на межі різних наукових галузей. Тому її предмет, визначення та статус ще не усталені, хоча в біоетичних дискусіях задіяний практично весь арсенал традиційної та новітньої моральної філософії: деонтологічні, утилітаристські, феноменологічні, феміністичні, гендерні, структуралістські теорії та підходи.

Аналіз західних та вітчизняних літературних джерел свідчить, що предмет біоетики тлумачиться досить широко: від етичних проблем медичної практики та біомедичних досліджень (Т.Г. Аболіна, Р.Г. Апресян, Т. Бочамп та Дж. Чілдрес, Т.В. Мішаткіна, М.Я. Яровинський та ін.) до сучасних світоглядних проблем (А.М. Єрмоленко, В.Л. Кулініченко, В.Ф. Москаленко та М.В. Попов, С.В. Вековшиніна та ін.) [4; 5; 6; 8; 11; 12; 23]. В цілому різноманіття поглядів на предмет біоетичного знання за змістом можна звести до трьох позицій: 1) етичні проблеми професійної медичної етики (сучасна медична етика); 2) проблеми життя та здоров'я людини в умовах інтенсивного використання сучасних біомедичних технологій (біологічна та біомедична етика); 3) проблеми виживання людства (глобальна біоетика В.Р. Поттера) та проблеми збереження Життя на планеті (етика благоговіння перед життям А. Швейцера, планетарна, ноосферна, космічна етики).

На наш погляд, об'єктом біоетики є втручання людини в природні процеси, її ставлення як до навколишньої, так і до людської природи. Її предметом є моральні проблеми, які виникають при цьому, – проблеми виживання людства та збереження Життя на планеті.

Відповідно до тлумачення предмета існують різні визначення біоетики: від її ототожнення з лікарською етикою або медичною деонтологією [7; 14; 18; 20] до порівняння з дисципліною, метою якої є етичне обґрунтування біологічних досліджень та їх використання в медицині.

В останньому випадку вона розглядається як методологія вирішення проблем, що виникли в результаті використання сучасних біомедичних технологій [20; 11]. Найчастіше ці дискусії відбуваються під гаслом “біомедичної етики”, а закінчуються переглядом принципів взаємовідносин лікаря та медичного товариства з пацієнтом, клієнтом або суб'єктом дослідження. Фактично такий підхід майже нічого не додає до запропонованого Томом Бочампом та Джеймсом Чілдресом у 1983 р. визначення: “біомедична етика – це *прикладання загальних етичних теорій, принципів та правил до вирішення проблем терапевтичної практики, надання медичної допомоги, проблем медичних та біологічних досліджень*” [26].

Не зовсім досконалим, на наш погляд, є визначення, наведене в Енциклопедії з біоетики (1978): “Біоетика – це така галузь дослідження, яка, використовуючи методології різних наук, має своїм предметом систематичний аналіз людської поведінки в царині наук

про здоров'я тією мірою, якою ця поведінка розглядається в світлі моральних цінностей та принципів” [24].

Недоліком вказаних підходів є не лише те, що біоетичне дослідження розширюється до аналізу моральних проблем, які долають межі біологічної або медичної теорії та практики (наприклад, питання забезпечення соціальної справедливості при розподілі медичних ресурсів, збереження біорозмаїття та ін.), але й те, що предмет біоетики розглядається як деяка “онаучена” реальність людського світу, а розмаїття її механізмів та методів зводиться лише до “аналізу” та “прикладання моральних теорій до практики”.

Прикладом “глобального виміру” біоетики є її визначення у концепції засновника біоетики американського вченого Вана Ранселера Поттера, який вважав, що біоетика - це етика *виживання людства*; нова мудрість, яка покликана об'єднати природниче та гуманітарне знання для вирішення глобальних проблем планети [13, 5]. В.Р. Поттер змістовно поєднав у глобальній біоетиці медичну та екологічну біоетики, антропоцентричну концепцію індивідуального здоров'я та біоцентричну етику Землі відомого американського природоохоронника, вченого-еколога Олдо Леопольда.

На наш погляд, при визначенні біоетики необхідно зафіксувати її основні якісні складові, а саме: 1) спрямованість на поєднання цінностей об'єктивного знання та загальнолюдських цінностей; 2) міждисциплінарність: поєднання природничих та гуманітарних наук; 3) мету – збереження та розвиток життя; захист права на життя; 4) поняття спільного світу, яке долає протиставлення людства та природи; 5) етичні принципи та норми як механізми поєднання теорії та практики.

Спробуємо запропонувати свій варіант визначення: “Біоетика є міждисциплінарним знанням, яке поєднує в собі цінності об'єктивного знання та загальнолюдські цінності, вивчає та розробляє *етичні принципи та норми* з метою збереження та розвитку життя людини, людства, інших живих істот, природних об'єктів у спільному світі. Її принципами виступають благоговіння перед життям, справедливість, вразливість, повага до автономії та гідності особистості та ін.”.

Інша важлива методологічна проблема сучасної біоетики – її статус. Існує декілька підходів до вирішення цього питання, які можна звести до: 1) біоетика – професійне самоврядування; 2) біоетика – академічна дисципліна; 3) біоетика – громадський рух; 4) біоетика – соціальний інститут; 5) біоетика – експертна система; 6) біоетика – прикладна етика; 6) біоетика – кентаврове знання.

Самоврядування лікарів та інших медичних працівників традиційно розглядається як найбільш природний шлях вирішення моральних проблем у медицині та суміжних галузях. З одного боку, професійні товариства та відповідні нормативно-етичні вимоги і етичні кодекси, спрямовані на те, щоб якнайкраще регулювати власну діяльність та задовольняти потреби клієнтів. З іншого, – влада та авторитет професійних корпорацій часто-густо сприяють легалізації їх соціальних привілеїв та зловживань.

На сьогоднішній день найбільш актуальною є біоетика в якості академічної дисципліни, що викладається у вищих навчальних закладах багатьох країн. Академічні філософи вважають, що вони також можуть зробити свій внесок, тому що проблеми, які обговорюються, виникають на межі гуманітарного та біомедичного знання та мають безпосереднє відношення до основ соціокультурного існування людини. Це не лише проблеми здоров'я та хвороби, лікування та одужання, життя та смерті. Це, насамперед, проблеми пошуку істинної сутності та природи людини в контексті її історичного та соціального вияву. В такому розумінні біоетика починає виступати як абсолютно новий й, можливо, глибинний пласт філософської антропології та етики.

Виникнення біоетики часто пов'язують з активізацією у 60-ті роки ХХ ст. громадських рухів на захист прав тварин, споживачів та пацієнтів, соціальних груп з обмеженими можливостями (клієнтів психіатричних клінік, людей похилого віку, жінок, дітей та ін.). В цьому розумінні наукове тлумачення біоетики як попередження проти

технологічної загрози доповнюється необхідністю активної громадської позиції самого морального суб'єкта та громадських заходів щодо захисту прав людини, тварин та інших природних “суб'єктів” права.

Своєрідної точки зору на статус біоетики дотримується Б.Юдін. Він наголошує на тому, що “біоетику треба розуміти не лише як галузь знання, яка зазнає когнітивної та соціальної інституціалізації, а і як *соціальний інститут* сучасного суспільства в цілому. У даному випадку слід пам'ятати, що кожний соціальний інститут регулює певну сферу взаємовідносин та взаємодій між людьми, їх групами, об'єднаннями, товариствами, організаціями” [19, 24.]. Як приклад можна навести роботу інституту етичних комітетів, які створюються при біомедичних закладах з метою втілення етичних принципів та норм у науково-дослідну та медичну практику.

На думку П.Тищенко, біоетика є прикладом експертного знання, точніше, експертного та профанного дискурсів без їх узагальнення в межах єдиної теоретичної перспективи [17]. Ця ідея спирається на теорію комунікативного дискурсу Ю.Габермаса, який запропонував розглядати сучасну філософію та етику крізь призму культурного та індивідуального плюралізму, як публічну аргументовану боротьбу різноманітних ідей щодо вирішення того чи іншого питання [16, 14].

Більшість вітчизняних дослідників ототожнює біоетику з прикладною етикою, однак, як правило, кожний дослідник по-своєму розуміє її сутність. В цілому, різні точки зору на питання щодо природи біоетичного знання можуть бути згруповані навколо наступних положень: біоетика є 1) прикладанням етичної теорії до практики; 2) сучасним варіантом професійної етики; 3) сукупністю практичних моральних питань сучасності; 4) новою стадією розвитку етичного знання – кентавровим знанням.

Природа та характер біоетики як прикладної етики, питання її співвідношення з традиційною етикою сьогодні перебувають у центрі наукових дебатів та філософських роздумів. Причиною такої уваги до цього питання є подальша прагматизація та секуляризація людської культури.

Р.Апресян вважає, що під прикладною етикою слід розуміти розділ, напрямок, аспект моралі, що існує поряд з філософською, нормативною та дескриптивною етикою. В якості предмета прикладної етики виступає імперативний та ціннісний зміст професійно та/або предметно визначених практик. Її завданням є етична раціоналізація, тобто осмислення, критика або обґрунтування тих чи інших стратегій, тактик та методів професійно та/або предметно визначених практик [1, 25].

На пострадянському просторі прикладна етика часто розглядається як феномен американської культурної традиції. Так, Л.Коновалова пише: “Звернімо особливу увагу на те, що характерне для західної, зокрема, американської етики, прагнення прикладати етичні знання та критерії до вирішення найрізноманітніших практичних проблем, до найрізноманітніших сфер практичної діяльності – медицини, бізнесу, політики, екології, виховання – зараз становить її головну характерну особливість... Ми пропонуємо наступне розуміння прикладної етики: прикладна етика – це особливий вид етики не тому, що вона накладається на новий проблемний матеріал, а тому, що вона дає нове розуміння проблеми моралі, є новим видом етики, новим підходом до проблем самої етики” [9].

Незважаючи на внутрішню суперечливість, властиву цьому визначенню, спробуємо його проаналізувати. По-перше, чи може біоетика “бути прикладанням етичної теорії до практики”? По-друге, чи є біоетика у такому своєму розумінні феноменом американської культури?

Щодо першого пункту, то термін “прикладна” підкреслює певний логічний хід у міркуваннях на етичні теми, а саме, дедуктивний, що передбачає рух від більш загальних умовиводів до більш конкретних. У нашому випадку для того, щоб здійснювати такий рух – щось до чогось “прикладати” – треба мати це “щось”, в даному випадку, відповідну моральну теорію біоетики. Однак питання з її теоретичним обґрунтуванням не вирішене.

Так, разом з вже усталеним “принципізмом” Т.Бочампа та Дж.Чілдреса, які запропонували використання у біомедичній етиці чотирьох принципів: поваги до автономії особистості, не нашкодь, роби благо, справедливість [21], на роль теорії біоетики претендують кантівська деонтологія, утилітаристські, ліберальні, егалітаристські, теологічні етичні теорії, а також новітні течії – феміністична етика “турботи”, казуїстична етика (основана на аналізі окремих випадків), наративна, комунікативна, герменевтична, персоналістична та ін. Ось чому більшість підручників та хрестоматій з біоетики починається з перегляду вже добре відомих моральних теорій, після чого будь-яка думка про можливість існування якоїсь особливої теорії біоетики у читача зникає [5].

Деякі сучасні моральні концепції, які вплинули на становлення біоетики, взагалі не вважаються фундаментальними, теоретичними в традиційному розумінні цього слова. Наприклад, роботи Джона Роулза, Джона Леда з питань моральної відповідальності, Анет Баєр, яка досліджувала феномен довіри, Іріс Янг, яка зробила свій внесок до теорії справедливості, хоча і мають теоретичний характер, але не вважаються теоріями [28].

По-друге, навряд чи можна закидати американському неопрагматизмові, для якого факт залишається головним аргументом в будь-яких суперечках щодо його прагнення “прикладати” теорії до реалій життя [15]. Так, Р.Рорті підкреслює, що американська школа філософської думки відкидає питання про фундаменталізм в етиці, наприклад: “Що є засадою моралі?”, “Що є істина?” [27]. Прагнення до теоретизації, а потім прикладання теорії до практики, характеризує скоріше за все не американську, а континентальну традицію. Це приклад своєрідного прокрустова ложа, виготовленого європейцями для американської гості. В європейській філософії моралі загальноприйнятими є такі типи етики: нормативна, дескриптивна, прикладна (вона ж часто професійна та практична) етика, метаєтика. В цьому випадку біоетика стає “не новою етикою”, а ще одним різновидом прикладної дедуктивної етики. Саме особливості європейських пристрастей до *theoria* пояснюють, чому специфічний предмет біоетики в буквальному розумінні “розчиняється” в безконечному предметному різноманітті прикладних/професійних етик, відомих сьогодні. Це призводить до парадоксального становища: зникнення біоетики як такої.

В наш час філософи пострадянських країн намагаються утриматися начебто на двох стільцях одночасно: з одного боку, вони мають можливість більш глибоко вивчати зарубіжний досвід та більш активно брати участь у дискусіях під прапором “Applied ethics”, з іншого, – вони, як і раніше, перебувають у полоні звичних “установок на теоретизацію та догматизацію”, в тому числі й етики. Ось з чим пов’язаний їхній страх стати “прикладниками”, “зійти” до етики бізнесу, економіки, менеджменту, практичної медицини з “висот” філософії моралі. Так, Л.Коновалова зазначає: “... Навіть (sic! – авт.) в наступних розділах, де йтиметься про цілком конкретні проблеми, ми не будемо виступати як “прикладники”. Ми залишатимемося етиками, і саме в такому контексті нас цікавитиме феномен виникнення прикладної етики, або питання про те, як це впливає (або впливатиме) на етику теоретичну...” [9].

Нам здається, що не біоетика має прикладний характер, а участь класичних філософів у розвитку біоетики. Е.Макінтайр вважає, що головною помилкою усталених поглядів на етику та прикладну етику є віра в те, що ми можемо спочатку та незалежно розуміти правила моральності як такі, а потім вторинно прикладати їх до окремих спеціалізованих соціальних сфер [10]. Філософ відкидає абстрактні уявлення про позачасовий характер моралі та про те, що її правила можуть бути зрозумілі самі по собі, окремо від того, до чого їх можна “прикладати”.

Прикладний напрямок в етиці критикується також за його обмежені уявлення про морального агента як теоретика та позаісторичного “резонера”, для якого людські відносини – це лише випадкове майбутнє людського життя. Проти раціоналізму та абстракції в етиці також виступили представники феміністичного та комунікативного

напрямків в етиці. Маскулінне та фемінне, “чоловічий та жіночий голоси” в етиці, моральний досвід окремих націй та етносів, що піддавалися дискримінації, не можуть бути виражені винятково за допомогою індивідуалістичної моделі особистості, яка не має статевих ознак, біографії та історії і заклопотана лише тактично правильними рішеннями для власного добробуту. Таким чином, дедуктивна модель етики є неадекватною тим знанням про особистість, які були накопичені за останні півстоліття у межах феміністичних, гендерних, антропологічних, історичних, соціологічних та інших досліджень.

Найбільш часто на роль біоетики претендує медична етика, дещо рідше – етика біомедичних досліджень, етика вчених, інженерна етика та ін. [1, 22].

Професійна медична етика формує власну систему моральних цінностей, відмінну від інших професійних етик. Центральні поняття в її тезаурусі пов’язані зі специфікою лікарської діяльності – це життя, здоров’я, хвороба, лікування, шкода, які в умовах достатньо агресивного втручання біомедичних технологій в психофізичну та духовно-тілесну цілісність людини, набуває однозначно етичного виміру. В медичному контексті розглядаються також і традиційні філософські поняття: добро, зло, безкорисливість, обов’язок, милосердя.

Розглядаючи спроби ототожнення біоетики з професійною медичною етикою, наголосимо на тому, що вона значно виходить за межі традиційної лікарської етики, заснованої на принципах Гіппократа або Персівалія, а саме: а) відміння моральну автономію професії на користь автономії пацієнта, клієнта сфери надання медичних послуг – звільняє хворого від етично не завжди обґрунтованих патерналізму та влади лікаря та медперсоналу, позбавляючи особливого ореолу діяльності останніх; б) доводить автономію особистості до такої межі, яка не передбачалась навіть І.Кантом: до права особистості робити власний вибір та приймати автономні рішення щодо власного життя, здоров’я та смерті.

На нашу думку, біоетика як теорія та практика все ж виходить за межі професійної медичної діяльності та етичної рефлексії щодо її нормативних засад хоча б тому, що, по-перше, вона сприяє виконанню суспільством його функцій контролю та моніторингу за професійними практиками, які відбуваються іззовні професії (комітети з етики). По-друге, метою біоетики є збереження та розвиток життя та здоров’я людини, інших живих істот, що не є прерогативою винятково медичної професії.

Філософи та науковці під впливом антропогенних катастроф ХХ ст., а також ідей інвайронменталізму та екології, громадського руху за права людини та інших живих істот були змушені переглянути характер зв’язку “належне – суттєве” на користь суттєвого, представленого буттям людства та природи. І це ще один з важливих аргументів на користь біоетики, яка виходить за межі як прикладної, так і професійної етики. Зворотне твердження, її ототожнення з медичною етикою призводить до того, що *етика збереження та розвитку Життя, глибинна, глобальна біоетика* перетворюються, у кращому випадку, на організаційну етику, етику медичного менеджменту і солідарності клієнта з системою охорони здоров’я. Таке нормативне знання не може бути побудованим на ідеях біоцентризму або екосистемного холізму, адже сьогодні немає специфічних родів та видів професійної діяльності людини, які б передбачали взаємовідносини з живим світом та екосистемами на такому високому системному рівні.

Наявність нормативно-етичних систем, пов’язаних з різноманітними видами практичної діяльності людини, є тим підґрунтям, що надає право вченим об’єднати їх єдиним поняттям “практична етика”. До “практичних етик” можуть бути віднесені як професійні етики (медична, журналістська та ін.), так і власне прикладні (корпоративна, екологічна та ін.), а також такі види етики, які не можуть бути віднесені ні до першого, ні до другого різновиду: етика війни, космічна етика та ін. Кількість практичних сфер застосування етики постійно збільшується.

Чи може біоетика розглядатися як особливий вид практичної етики, наприклад, поряд з етикою війни? Чи вона перебуває у місці перетину прикладної, професійної та практичної етики?

Ряд авторів вважає, що питання ризику, пов'язані з сучасними технологіями, потребують актуалізації практичної етики разом з прикладною (П.Сінгер, К.Вітбек, Я.Гартман, Дж.Чілдрес).

Так, К.Вітбек у статті “Досліджуючи професійну відповідальність” поряд з нормативним механізмом врегулювання професійної діяльності відзначає важливість використання у суспільстві практичної етики. Автор акцентує увагу на тому, що моральні міркування та рефлексія мають здійснюватися не тільки в дедуктивному, а й також в індуктивному напрямку: від практичних фактів та конкретного випадку – до формування морального суждення (кейс-метод) [28].

Д.Чілдрес вважає, що поняття прикладної та практичної етики досить близькі, але, разом з тим, вони відображають різні аспекти біоетики: з одного боку, можливість застосування її до спеціальних сфер діяльності людини, таких, як бізнес, політика, медицина, а, з іншого боку, можливість участі у розв'язанні окремих значущих біомедичних проблем, таких, як штучне переривання вагітності, трансплантація органів та тканин, клонування та ін. [23].

Питання про те, що насправді є відправною точкою формування *етики життя* – абстрактні принципи чи практика, – є каменем спотикання не тільки для біоетиків, а й для дослідників інших прикладних етик, наприклад, інженерної чи комп'ютерної етики [22].

На нашу думку, найбільш плідною ідеєю щодо природи біоетики є розгляд її як принципово нової стадії розвитку етичного знання. Формування прикладної етики шляхом поєднання моральної теорії з практикою досить складний творчий процес, в ході якого переосмислюються усталені моральні уявлення, норми, оціночні суження; виникають нові акценти у способах когеренції норм, моральних цінностей та правил між собою та з іншими вимогами; змінюється місце цінностей в ієрархії цінностей; виникають нові установки, дозволи, табу, які повинні використовуватися винятково в певних сферах діяльності [2].

В. Бакштановський та Ю.Согомонов порівнюють біоетику з *етосом*, який означає стиль життя певної соціальної групи, а також її культурну орієнтацію та ієрархію цінностей. В цьому значенні етос виходить за межі поняття моралі і набуває значення моральної матриці, морального архетипу: “Це поняття означає *проміжний* рівень між різноманітними звичаями й власне мораллю, суцям та належним” [2, 96].

На нашу думку, біоетика є *кентавровим знанням*, яке в філософії науки означає єдність якісно різнорідних елементів наукового знання, які часто протистоять один одному. Кентаврове знання існує у вигляді понять, висловлювань, теорій, об'єднує не тільки різнорідні за походженням та складністю елементи, теоретичні та праксеологічні складові природничого та гуманітарного знання.

Ідея біоетики як кентаврового знання знаходить своє втілення в поліфонії етичних принципів: *роби благо, висловлюй повагу до автономії та гідності особистості, соціальної солідарності, справедливості, відповідальності, плюралізм, нетерпимість до будь-яких форм дискримінації* тощо. Ці принципи є особливими семантичними *концептами*, що містяться начебто між науковими та буденними поняттями [16]. Вони виконують одночасно як когнітивні, так і евристичні функції. Їх природа може бути різною, однак в біоетичних контекстах вони виявляють прагматичну спрямованість та семантичну “відкритість” для інтерпретації. Так, з позиції ліберального індивідуалізму та фемінізму, жінка має право автономно розпоряджатися власним життям і переривати небажану вагітність. З точки зору православного християнства, право на автономію належить, насамперед, плоду, адже зародження людської істоти є даром Божим, а замах на життя майбутньої людської особистості є злочином.

На нашу думку, визначення біоетики як міждисциплінарного та кентаврового знання потребує подальшого обґрунтування та аргументації, але, в будь-якому випадку, її існування вказує на відносність конвенційних кордонів між традиційною, практичною чи професійною етиками, а також на те, що етичні теорії не повинні обговорюватися поза часом та простором. Вони мають бути матеріалом для моральної рефлексії, особливим гатунком духовної роботи, а не догмою.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Апресян Р.Г.* Профессиональная, прикладная и практическая этики // http://ethicscenter.ru/ed/kaunas/apr.html#_ftnref2#_ftnref2
2. *Бахитановський В.И., Согомонов Ю.В.* Прикладная этика: опыт университетского словаря. – Тюмень, 2001.
3. *Вековишина С.В., Кулиниченко В.Л.* Биоэтика: начала и основания. Философско-методологический анализ. – К., 2002.
4. Википедия. Энциклопедический словарь.
5. *Гартман Я.* Методологическое и общественное состояние биоэтики // Практична філософія. – 2006. – № 3.
6. *Гуссейнов А.А.* Размышления о прикладной этике // Ведомости Научно-исследовательского Института прикладной этики. Вып. 25: Профессиональная этика. – Тюмень, 2004.
7. *Иванюшкин А.Я.* История медицинской этики и медико-биологических экспериментов на человеке и животных // Биоэтика: принципы, правила, проблемы. – М., 1998.
8. *Каллахан Д.* Индивидуальное и общее благо: коммунитаристский подход к биоэтике // Практична філософія. – 2005. – № 3.
9. *Коновалова Л.В.* Прикладная этика // <http://library.ksu.ru/library/book/12574/html>
10. *Макінтайр Е.* Після чесноти // Дух і літера. – К., 2002.
11. *Мишаткина Т.В., Денисов С.Д., Яскевич Я.С.* Биомедицинская этика. – Минск, 2003.
12. *Москаленко В.Ф., Попов М.В.* Біоетика: філософсько-методологічні та соціально-медичні проблеми. – Вінниця, 2005.
13. *Поттер В.Р.* Биоэтика – мост в будущее. – К., 2002.
14. *Силюянова И.* Биоэтика в России: ценности и законы. – М., 2001.
15. *Тейлор Ч.* Джерела себе // Дух і літера. – К., 2005.
16. *Тищенко П.Д.* Био-власть в эпоху биотехнологий. – М., 2001.
17. *Тищенко П.Д.* Как возможно общение без обобщения (междисциплинарный подход к биоэтике) // Философия биомедицинских исследований. Этнос науки начала третьего тысячелетия. – М., 2004.
18. *Шамов И.А.* Биоэтика. – М., 2002.
19. *Юдин Б.Г.* Социальная институционализация биоэтики // Биоэтика: проблемы и перспективы. – М., 1992.
20. *Яровинский М.Я.* Лекции по курсу “Медицинская этика” (биоэтика). – М., 2004.
21. *Beauchamp T.L., Childress J.F.* Principles of biomedical ethics. – N.-Y., 1994.
22. *Brummen M., Roeser S.* Research in Ethics and Engineering // *Techne*. – 2004. – V. 8. – № 1.
23. *Encyclopedia of bioethics*. – N.-Y. – London, 1978.
24. *Collste G.* Applied and professional ethics – an introduction // www.liu.se/cte/masters/applied_%20and_professional_ethics.pdf
25. *Hayry M.* The role of philosophers in bioethical research programs // *Newsletter on philosophy and Medicine*. – 1998. – V. 98. – № 1.
26. *Kuczewski M.G.* Methods of bioethics: the four principles approach, casuistry, communitarianism. Web-based MA in bioethics and health policy program (1997) // <http://bioethics.lumc.edu>

27. *Rorty R.* Consequences of pragmatism. – Minneapolis, 1992.
28. *Whitbeck C.* Investigating professional responsibility // *Techne: research in philosophy and technology.* – 2004. – № 1. – V. 8.